

УДК 341.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.45>

КОНЦЕПЦЯ ГЕНОЦИДУ РАФАЕЛЯ ЛЕМКІНА ТА ПЕРЕДУМОВИ ЇЇ ВИНИКНЕННЯ

Пасічник В.В.,
аспірант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького
Національної академії наук України,
помічник адвоката в АО «Ей. Джу. Ей та партнери»
ORCID: 0009-0008-6194-5725
e-mail: pasichnykviktorv@gmail.com,
pasichnyk@agalawyers.org

Пасічник В.В. Концепція геноциду Рафаеля Лемкіна та передумови її виникнення.

Стаття присвячена дослідженню концепції геноциду, запропонованої Рафаелем Лемкіним, та її еволюції у міжнародному праві. Р. Лемкін – автор терміну «геноцид» – розробив широку концепцію цього злочину, яка охоплювала не тільки фізичне знищення національних, етнічних чи соціальних груп, але й знищення їх мови, культури, соціальної структури та економічного базису. Однак, після прийняття Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, юридичне визначення геноциду було суттєво звужене.

У статті аналізуються погляди Р. Лемкіна на визначення обсягу того, що можна вважати геноцидальними діями, зокрема, в контексті Голокосту та інших злочинів, вчинених нацистами, а також в контексті Голодомору.

У статті також досліджено історичні передумови виникнення поняття геноциду та еволюція міжнародно-правових інструментів, які захищали права національних, етнічних та культурних груп до появи цього поняття. Зокрема, аналізується роль Гаазьких конвенцій, багатьох мирних договорів, рішень міжнародних судових органів та звітів міжнародних адміністративних утворень у формуванні правових передумов для захисту прав вказаних груп до впровадження поняття геноциду та прийняття Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року.

Крім цього, у статті детально проаналізовано відмінності між оригінальною концепцією Р. Лемкіна та вужчою концепцією, яка була закріплена у Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року. Також, наводяться погляди сучасних науковців щодо запропонованої Р. Лемкіним концепції геноциду.

Результати проведеного дослідження можуть бути корисними для подальшого аналізу інтелектуальної спадщини Р. Лемкіна, впливу його концепції геноциду на розвиток сучасного міжнародного права, а також для подальшого пошуку шляхів вдосконалення міжнародних стандартів захисту прав меншин та міжнародно-правових інструментів попередження геноциду, покарання за його вчинення та захисту його жертв.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародні злочини, геноцид, Рафаель Лемкін, Голокост, Голодомор.

Pasichnyk V.V. Raphael Lemkin's conception of genocide and background of its emergence.

The article is devoted to the study of the concept of genocide proposed by Raphael Lemkin and its evolution in international law. R. Lemkin – the author of the term «genocide» – developed a broad concept of this crime, which included not only the physical elimination of the national, ethnic or social groups but also the destruction of their language, culture, social structure and economic base. However, after the adoption of the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide in 1948, the legal definition of genocide was significantly narrowed.

The article analyses R. Lemkin's views on defining the scope of what can be considered genocidal acts, in particular, in the context of the Holocaust and other crimes committed by the Nazis, as well as in the context of the Holodomor.

The article also examines the historical background of the emergence of the concept of genocide and the evolution of international legal instruments that protected the rights of national, ethnic and cultural groups before the emergence of this concept. In particular, the role of the Hague Conventions, many peace treaties, decisions of international judicial bodies and reports of international administrative bodies in the formation of legal prerequisites for the protection of the rights of the specified groups before the introduction of the concept of genocide and the adoption of the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of 1948 is analysed.

In addition, the article analyses in detail the differences between the original concept of R. Lemkin and the narrower concept that was enshrined in the 1948 UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Also, the views of modern scholars regarding the concept of genocide proposed by R. Lemkin are discussed.

The results of this research may be useful for further analysis of the intellectual heritage of R. Lemkin, the influence of his concept of genocide on the development of modern international law, as well as for the further search for ways to improve international standards for the protection of minority rights and international legal instruments for the prevention of genocide, punishment for its commission and protection of its victims.

Key words: international law, international crimes, genocide, Raphael Lemkin, Holocaust, Holodomor.

Постановка проблеми. Геноцид, який належить до найтяжчих міжнародних злочинів, залишається частиною сучасних реалій. Попри це, закріплення відповідальності за його вчинення не запобігає новим випадкам геноциду. Хоча Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, прийнята ще в 1948 році («**Конвенція**»), залишається дієвим інструментом, обсяг поняття «геноцид», викладений у ній, є значно вужчим ніж той, який пропонувався автором цього поняття – Рафаелем Лемкіним.

Крім того, серед сучасних іноземних науковців відмічається тенденція до ще більш вузького тлумачення цього поняття, що може з часом призвести до ще більшого звуження поняття геноциду в міжнародному праві та, відповідно, його обмеженішому застосуванні міжнародними судовими органами. Це, в свою чергу, створює ризик того, що певні *de facto* геноцидальні дії можуть залишатися безкарними, а жертви геноциду – позбавленими можливості ефективно захистити свої права.

Зважаючи на це, а також на те, що Україна наразі перебуває у стані повномасштабної війни з РФ, яка вчиняє чисельні міжнародні злочини, в тому числі до тих, які можуть кваліфікуватися як геноцид, питання подальшого розвитку міжнародного та національного законодавства та судової практики у сфері попередження та покарання злочину геноциду є особливо актуальними.

У цих умовах, вбачається доцільним повернутися до дослідження коренів сучасної концепції геноциду, здійснивши аналіз концепції геноциду, запропонованої Рафаелем Лемкіним, яка була значно ширшою, ніж та, що наразі існує у міжнародному праві, та охоплювала не тільки фізичне винищення певних груп, але й дії, спрямовані на знищення їх культури, соціальної структури та економічного базису. Така різниця у визначенні поняття геноциду і досі породжує дискусії щодо необхідності переосмислення геноциду як юридичного поняття та відповідного перегляду наявних міжнародно-правових інструментів для більш ефективного запобігання цьому злочину.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження первісної концепції геноциду, запропонованої Рафаелем Лемкіним, та її відмінностей від нині закріпленої у міжнародному праві концепції.

Стан опрацювання проблематики. На жаль, більшість праць Рафаеля Лемкіна, який свого часу вивчав право в Україні у Львівському університеті Яна Казимира (зараз – ЛНУ ім. Івана Франка), включаючи його фундаментальне дослідження злочинів нацистів «Правління країн Осі в окупованій Європі», в якому було вперше згадано термін «геноцид», не були перекладені українською. Це спричинило недостатнє дослідження поглядів цього видатного науковця в українському академічному середовищі – в більшості робіт українських науковців, наприклад, І. Строкова та Б. Старинець, праці Р. Лемкіна згадуються лише побіжно, без їх ґрунтовного аналізу.

Водночас серед іноземних науковців концепцію геноциду Р. Лемкіна доволі ґрунтовно досліджували В. Шабас, Р. Сербін, М. Шоу, А.-Ф. Врдоляк, Д. Ірвін-Еріксон та А. Вайс-Вендт.

Зважаючи на це, існує необхідність заповнити цей пробіл, опублікувавши україномовну статтю, присвячену поглядам Р. Лемкіна на геноцид та їх аналізу іншими науковцями.

Виклад основного матеріалу. Хоча термін «геноцид» був вперше представлений широкому загалу лише в 1944 році, коли була опублікована праця Р. Лемкіна «Правління країн Осі в окупованій Європі: окупаційне законодавство, аналіз уряду, пропозиції щодо відшкодування», сам термін, як зазначав відомий французький філософ Жан-Поль Сартр, був «старим як саме людство» [1, с. 1]. Це підкреслював і сам Р. Лемкін, зазначаючи, що він ввів цей термін «для позначення старої практики в її сучасному розвитку», посилаючись на чисельні історичні приклади випадків геноциду [2, с. 79].

Поява цього терміну в «Правлінні країн Осі» Р. Лемкіна було не тільки відповіддю на набачені раніше за масштабом міжнародні злочини, вчинені нацистами, але й закономірним результатом розвитку міжнародного права протягом багатьох століть до цього, яке характеризувалося розширенням міжнародно-правового захисту груп населення, включаючи релігійні та етнічні меншини.

Так, як зазначає канадський дослідник геноциду В. Шабас, міжнародне право набуло ролі інструменту захисту расових, національних, етнічних та релігійних груп починаючи з Вестфальського мирного договору, укладеного в 1648 році за результатами Тридцятирічної війни. Надалі права таких груп часто закріплювалися у мирних договорах [3, с. 18].

Наступним кроком до посилення захисту меншин та заборони дій, які можуть бути інструментами геноциду, було прийняття Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 року, якими було врегульовано правила ведення сухопутної та морської війни. Особливо важливу роль мали IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї – Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року, які пізніше детально аналізувалися Р. Лемкіним в «Правлінні країн Осі» в контексті міжнародних злочинів нацистів.

Зокрема, ця конвенція покладала на державу-окупанта чисельні обов'язки щодо населення окупованих територій, включаючи, зокрема, заборону порушень прав місцевого населення на життя, сімейну гідність та свободу віросповідання [4, ст. 46], мародерства [4, ст. 47], конфіскації майна місцевого населення та накладення надмірних податків [4, ст. 48–53, 55], знищення чи умисне пошкодження історичних пам'яток, творів науки та мистецтва, власність органів місцевого самоврядування, релігійних, благодійних, освітніх, наукових та мистецьких установ [4, ст. 56].

Подальшим важливим етапом було створення Комісії з питань відповідальності винуватців війни та впровадження покарань за результатами Паризької мирної конференції 1919 року, покликаної розслідувати причини Першої світової війни та скласти список осіб, яких варто притягти до відповідальності за вчинення воєнних злочинів. У звіті цієї комісії, за результатами розслідування протиправних практик окупаційних сил країн Троїстого союзу були вжито термін «денаціоналізація» [5, с. 39].

Під «денаціоналізацією» розумілися такі практики окупаційної адміністрації в Сербії як заборона використання сербської мови в приватному спілкуванні, заборона зберігання та поширення книжок сербською мовою, примус населення до зміни сербських імен на болгарські, примусове вивчення болгарської мови в школах замість сербської, знищення архівів церков та судів, висилка священників та експропріація церковного майна [5, с. 39]. Вказана комісія за результатами свого розслідування пропонувала заборонити амністію осіб, винних у вчиненні «злочинів проти правил і звичаїв війни та законів людяності» та запропонувала створити міжнародний суд для притягнення таких осіб до відповідальності [5, с. 25].

Після завершення Першої світової війни Р. Лемкін розробляв концепцію посилення міжнародно-правової відповідальності за вчинення дій, які пізніше увійшли в обсяг поняття геноциду, запропонованого ним. Він пропонував впровадити в міжнародне право поняття «варварства» та «вандалізму» [6], визначаючи «варварство» як кримінально карні дії проти життя, здоров'я, свободи, гідності та економічного існування особи, яка належить до певної расової, релігійної або соціальної групи з мотивів ненависті до такої групи [7, с. 146], а «вандалізм» - як знищення творів мистецтва та культурних артефактів певної расової, релігійної або соціальної групи з мотивів ненависті до такої групи [6].

Р. Лемкін пропонував впровадити універсальну юрисдикцію для цих злочинів, обґрунтовуючи це тим, що вони «настільки небезпечні, що представляють загрозу інтересам, будь-то майнового чи морального характеру, всієї міжнародної спільноти» та спрямовані не тільки проти прав людини, але й проти публічного порядку [6]. Пізніше, обґрунтовуючи необхідність впровадження концепції геноциду у «Правлінні країн Осі», Р. Лемкін посилався на свої попередні напрацювання – пропозицію визначити «варварство» та «вандалізм» як міжнародні злочини – як на приклад

поступового зростання ролі прав національних та релігійних менших в міжнародному праві [2, с. 91-92].

Поняття «геноцид» вперше з'явилося у пізнішій роботі Р. Лемкіна під назвою «Правління країн Осі в окупованій Європі», опублікованій в 1944 році. У ній це поняття, утворене шляхом поєднання давньогрецького слова «genos» (раса, нація, плем'я) та латинського слова «cide» (вбивство), визначалося як «знищення нації або етнічної групи» [2, с. 79].

Обґрунтовуючи необхідність впровадження нового терміну, Рафаель Лемкін відкидав термін «денаціоналізація», вжитий у цитованому вище звіті Комісії з питань відповідальності винуватців [Першої світової] війни та впровадження покарань, а також поняття «германізація», «мадяризація» та «італізація» як непідходящі для опису явища геноциду, передусім зважаючи на те, що вони в своїх назвах не містять вказівки на біологічне знищення певної групи, яке, як вважав Р. Лемкін, є першим етапом геноциду, за яким слідує колонізація території, на якій проживала відповідна група, іншою групою, яка здійснює таке знищення [2, с. 79-80].

Р. Лемкін також аргументував доцільність впровадження терміну «геноцид» тим, що нацистська Німеччина оголосила «тотальну війну», прагнучи, за словами Р. Лемкіна, «виграти мир, навіть якщо війна програна», досягши біологічної переваги над іншими народами через нанесення їм такої шкоди, яка призведе до їх зникнення або суттєвого ослаблення протягом багатьох десятиліть [2, с. 80-81].

Іншою, більш загальною причиною необхідності введення поняття геноциду в міжнародне право на думку Рафаеля Лемкіна було те, що Гаазькі конвенції, про роль яких зазначалося у цій статті вище, забороняють лише вчинення окремих дій, які порушують права певних осіб та можуть бути інструментами здійснення геноциду, але не перешкоджають здійсненню геноциду як такого [2, с. 90]. Також, Гаазькі конвенції не забороняють вчинення багатьох геноцидальних дій, таких як виплата допомоги на утримання дітей, народжених жителями окупованих територій від солдат окупаційної армії [2, с. 92], або примусову стерилізацію населення окупованих територій [7, с. 147].

Додатковим аргументом Р. Лемкіна було те, що чинні на той час норми міжнародного права, які врегульовували правила ведення війни, не враховували шкоди для людства у вигляді внеску в культуру, який міг би бути зроблений певними етнічними чи культурними групами, щодо яких здійснювався геноцид [8].

Р. Лемкін також звертав увагу на розвиток інструментів міжнародно-правового захисту прав національних та релігійних груп за результатами Першої світової війни, зокрема, в мирних договорах та конституціях європейських країн. Враховуючи цю тенденцію, він вважав, що саме криміналізація геноциду дозволить захистити право расових, національних та релігійних груп на існування [8].

У «Правлінні країн Осі», Р. Лемкін провів усесторонній аналіз «технік геноциду» – геноцидальних дій, які вчинялися нацистською Німеччиною на окупованих територіях протягом Другої світової війни. Він виділяв такі виміри геноциду:

1. Політичний – ліквідація органів влади та місцевого самоврядування окупованої держави, перейменування вулиць та будівель мовою країни-окупанта, примус місцевого населення до зміни імен на ті, які прийняті в мові країни-окупанта, надання привілеїв місцевим нацистським партіям пільг етнічним німцям, які переселялися на окуповані території [2, с. 82-83].

2. Соціальний – заміна права та судів окупованих держав правом та судами країни-окупанта, депортація священників та інтелігенції з окупованих територій [2, с. 83].

3. Культурний – заборона використання інших мов, ніж мова країни-окупанта, впровадження примусового вивчення мови країни-окупанта в школах на окупованих територіях, унеможливлення отримання вищої освіти населенням окупованих територій, обмеження діяльності у сфері культури та мистецтва, знищення пам'яток, бібліотек, архівів, музеїв та картинних галерей [2, с. 84].

4. Економічний – конфіскація майна місцевого населення, обмеження прав на зайняття певними видами бізнесу або професійної діяльності, заборона зняття коштів з банківських рахунків та ліквідація кооперативів [2, с. 85-86].

5. Біологічний – заборона укладення шлюбів, відокремлення жінок від чоловіків через депортацію та залучення до примусової праці, впровадження пільг для багатодітних сімей етнічних німців та виплат жінкам з місцевого населення за народження дітей від німецьких солдатів [2, с. 86-87].

6. Фізіологічний – видача недостатньої кількості харчових продуктів населенню окупованих територій, конфіскація теплого одягу та ковдр, заборона постачання палива в єврейські гетто, заборона відвідування парків євреями, масові вбивства місцевої інтелігенції та євреїв [2, с. 88-89].

7. Релігійний – конфіскація та знищення церковного майна, переслідування священників, схилення до зречення від віри [2, с. 89].

8. Моральний – встановлення низьких цін на алкоголь та оплата роботи селян алкогольними напоями, поширення порнографії, відкриття казино на окупованих територіях [2, с. 89-90].

Пізніше, Р. Лемкін здійснив аналіз «технік геноциду» СРСР, які застосовувалися ним під час Голодомору, ставши одним з перших науковців які оцінювали Голодомор та ширшу політику масових репресій сталінського режиму в Україні як геноцид. Він підкреслив, що Голодомор був продовженням імперіалістичної політики Росії, яка намагається перетворити різноманітні народи, які проживали на території СРСР, на «радянських людей», зруйнувавши їх ідентичність [9, с. 125].

Р. Лемкін виділяв чотири напрямки геноцидальних дій СРСР, спрямованих проти української нації. Перший – знищення «мозку нації» шляхом вбивства, ув'язнення та депортації української інтелігенції. Другий – знищення «душі нації» шляхом репресій проти православних та греко-католицьких священників та заборони діяльності невідконтрольованих СРСР церков на території України. Третій – знищення селян, які були основною групою населення, яка зберігала українську мову, культуру та традиції шляхом організації штучного голоду. Четвертий – розмивання етнічного складу українського населення шляхом сприяння еміграції українців в інші регіони та імміграції в Україну осіб, приналежних до інших національних груп [9, с. 126–129].

Як зазначає Д. Ірвін-Еріксон, коментуючи погляди Р. Лемкіна на Голодомор, Р. Лемкін не вважав Голодомор геноцидом самим по собі, а скоріше його останнім, найбільш жорстоким етапом ширшого геноциду українського народу, покликаним зруйнувати зв'язки між населенням та їхні моральні цінності шляхом масового голоду [10, с. 195].

У своїх працях Р. Лемкін підкреслював, що геноцид не обов'язково означає безпосереднє знищення певної групи, а радше описує ситуацію, коли впроваджується план позбавлення певної групи необхідних умов її існування з метою руйнування політичних і соціальних інститутів, мови, культури та релігії такої групи, а також знищення особистої свободи, гідності, здоров'я та навіть життя окремих осіб, які належать до відповідної групи [2, ст. 79].

Щодо обсягу цього поняття у розумінні Р. Лемкіна існує дискусія в наукових колах. Так, В. Шабас вважає, що визначення поняття геноциду Р. Лемкіна доволі вузьке, оскільки воно стосується «національних груп», а не груп населення загалом [3, с. 29].

З іншого боку, як зазначає Р. Сербин, посилення Р. Лемкіна на культуру та політичні інститути у визначенні геноциду свідчить про те, що він не бажав обмежувати поняття геноциду лише до певної національної групи, розуміючи це поняття широко [11, с. 24]. М. Шоу також вказує на широкий обсяг поняття геноциду, запропонованого Р. Лемкіним, звертаючи увагу на те, що Р. Лемкін включав до поняття геноциду не тільки організоване насильство проти певних груп, але й деструктивні економічні заходи [12, с. 47].

Крім пропозиції впровадити термін «геноцид» в міжнародне право, Р. Лемкін пропонував прийняти міжнародну конвенцію, яка б поклала на її підписантів обов'язок включити положення про захист прав расових, національних чи релігійних груп не тільки у свої конституції, але й у кримінальне законодавство, яке має передбачати покарання за вчинення геноцидальних дій. При цьому, на думку Р. Лемкіна, такі положення кримінального законодавства мають передбачати кримінальну відповідальність як для осіб, які віддають накази про вчинення геноцидальних дій, так і осіб, які такі накази виконують, а також універсальну юрисдикцію судів щодо таких злочинів [2, с. 93-94].

Невдовзі після завершення Другої світової війни, Рафаель Лемкін доповнив свої пропозиції таким:

1. По-перше, було запропоновано притягувати до міжнародно-правової відповідальності держави, які здійснювали геноцид або сприяли його здійсненню, шляхом звернення Ради Безпеки ООН (за власною ініціативою або на прохання певної расової, національної або релігійної групи, яка зазнає утисків) до Міжнародного Суду ООН з проханням надати консультативний висновок щодо того, чи здійснюється геноцид у відповідній країні та, якщо геноцид здійснюється, які санкції має бути накладено на відповідну країну;

2. По-друге, під час майбутніх війн певній міжнародній організації (наприклад, Червоному Хресту) має бути надане право здійснювати моніторинг поведінки держави-окупанта з цивільним населенням для виявлення того, чи здійснюється таким окупантом геноцид. Для цього необхідні зміни мають бути внесені в Гаазькі Конвенції та інші міжнародні договори;

3. По-третє, застереження про запобігання геноциду мають бути включені в мирові угоди, укладені між державами-переможцями Другої світової війни та окремими країнами Осі, які здійснювали геноцид (Угорщина, Румунія, Болгарія) [8; 7, с. 150].

4. Наостанок, Німеччина має бути примушена до впровадження норм, які забороняють здійснення геноциду та визначають покарання за це, у своє кримінальне законодавство та конституцію [7, с. 151].

Наведені вище погляди та пропозиції Рафаеля Лемкіна були пізніше покладені в основу Конвенції та суттєво вплинули на подальший розвиток міжнародного кримінального права, зокрема, на створення міжнародних трибуналів для розслідування злочинів геноциду, зокрема, Міжнародного трибуналу щодо Руанди та Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії.

Невдовзі після завершення Другої світової війни – 11 грудня 1946 року – Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію про геноцид, в якій зазначила, що геноцид «означає відмову у визнанні права на існування цілих людських груп» та «суперечить моральному закону, духу та цілям ООН», підкресливши, що покарання за злочин геноциду є «питанням міжнародного значення» [13].

У цій резолюції також було підкреслено, що до відповідальності за вчинення геноциду можуть притягатися до відповідальності в тому числі особи, які не мають певних офіційних повноважень, незалежно від мотивів вчинення цього злочину, та запропоновано, зокрема, розпочати розробку проекту Конвенції та внести зміни у національне законодавство держав-членів ООН для запобігання вчиненню геноциду та притягнення до відповідальності за його вчинення [13].

Як зазначав Р. Лемкін, вказана резолюція, визначивши геноцид злочином за міжнародним правом, попри відсутність (на той момент) будь-яких міжнародних угод щодо цього, «фундаментально змінила відповідальність урядів перед своїми громадянами». Він підкреслював, що основним завданням в ході імплементації вказаної резолюції в національне законодавство держав-членів ООН має бути впровадження в національне кримінальне законодавство положень, заснованих на геноцидальному намірі знищення цілих груп населення [7, с. 150–151].

Невдовзі, в 1948 році, була прийнята Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього («**Конвенція**»). Як зазначає Р. Сербин, Конвенція стала компромісом різних національних інтересів та ідеологічних підходів; будучи заснованою на ідеях Р. Лемкіна, вона все ж не повністю відображала його підхід до геноциду [11, с. 24].

Так, Конвенція значною мірою адаптувала Резолюцію про геноцид, включаючи відсутність застереження про універсальну юрисдикцію, на якому наполягав Р. Лемкін. Водночас пропозиція Р. Лемкіна щодо включення в Конвенцію положення про те, що кожна держава, яка є її стороною, має створити національне бюро для збору, систематизації та передачі інформації про ворожнечу між окремими групами населення Генеральному секретареві ООН [14, с. 64] була відкинута.

При цьому, визначення геноциду як вбивства членів етнічної, расової або релігійної групи, заподіяння їм серйозних фізичних ушкоджень або психічного розладу, створення умов життя, розрахованих на приведення такої групи до повного або часткового фізичного знищення, а також примусового переміщення дітей такої групи до інших груп та запобігання дітонародженню в такій групі, відображене в ст. II Конвенції [15, ст. 2], є вузким, ніж запропоноване Р. Лемкіним, оскільки воно стосується лише першого етапу у розумінні Р. Лемкіна – знищенні певної групи населення. Водночас визначення геноциду в Конвенції не включає в себе другого етапу геноциду у розумінні Р. Лемкіна – заміщення членів певної групи, яка проживає на певній території та щодо якої здійснюється геноцид, членами групи, яка здійснює геноцид, а також насадження культури та мови групи, яка здійснює геноцид.

Крім того, перелік дій, які можуть становити геноцид, є обмеженим і вичерпним. Як зазначає А. Стіллер, ст. II Конвенції не покриває собою примусового переміщення населення, будь-то у формі примусу до еміграції, депортації, поміщення в гетто та вивезення на примусову роботу, яке було важливим елементом плану нацистів щодо знищення євреїв та слов'ян [16, с. 114-115].

Також, з переліку геноцидальних дій, який пропонувався першопочатково, було виключено акти культурного геноциду, які мали визначатися як заборона використання мови певної групи

для побутового вживання, в школах, для друку та поширення публікацій, а також знищення або заборона використання бібліотек, музеїв, шкіл, монументів, культових місць та інших культурних інституцій з метою знищення мови, релігії та культури певної національної, расової або релігійної групи [14, с. 26–28]. Як було зазначено раніше, концепція геноциду Р. Лемкіна включала в себе знищення культури, мови та віри групи, яка піддається геноциду, як один з його елементів.

Висновки. Поява та подальше впровадження концепції геноциду були зумовлені об'єктивними історичними та соціальними передумовами, включаючи поступове розширення прав національних, етнічних та культурних меншин та включення положень про їх захист в міжнародні договори, врегулювання правил ведення війни міжнародним правом та вчинення Голокосту та чисельних інших міжнародних злочинів нацистами у небачених раніше масштабах.

Концепція геноциду Р. Лемкіна була передусім відповіддю на вказані злочини нацистів в поєднанні з недосконалістю існуючих на той час інструментів міжнародного права, та значною мірою ґрунтувалася на його попередніх напрацюваннях щодо злочинів «варварства» та «вандалізму».

Ця концепція виходила з широкого тлумачення поняття геноциду та виходила за межі фізичного знищення національних, етнічних чи релігійних груп, включаючи в себе, зокрема, умисне знищення культурної спадщини та примусову зміну ідентичності членів таких груп, знищення їх мови, моралі, соціальної структури та економічного базису.

Хоча Конвенція ґрунтувалася передусім на напрацюваннях Р. Лемкіна, вона не повністю відображає його концепцію геноциду, тлумачачи відповідний термін значно вужче, зосереджуючись передусім на фізичному знищенні груп. При цьому, багато механізмів запобігання геноциду, запропонованих Р. Лемкіним, не були включені в Конвенцію.

Оскільки важливим завданням сучасного міжнародного права, у світлі зростання числа збройних конфліктів та випадків геноциду, є переосмислення цього поняття, детальне дослідження концепції Р. Лемкіна є необхідним для вдосконалення міжнародно-правових механізмів, спрямованих на запобігання геноциду, покарання винних в його вчиненні та захист його жертв.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Sartre J.-P. Genocide. *New Left Review*. 1968. Vol. I, no. 48. 11 p.
2. Lemkin R. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, 2nd ed. Clark, New Jersey: Lawbook Exchange, Ltd., 2008. 674 p.
3. Schabas W. *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*, 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 741 p.
4. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 25.09.2024).
5. Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, *Violation of the Laws and Customs of War: Report of Majority and Dissenting Reports of American and Japanese Members of the Commission on Responsibilities, Conference of Paris, 1919*, Pamphlet No. 32. *ICC Legal Tools Database*. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/4plw5h/pdf> (дата звернення: 25.09.2024).
6. Lemkin R. Les actes constituant un danger general (interetatique) consideres comme delites des droit des gens, Explications additionelles au Rapport special presente a la V-me Conference pour l'Unification du Droit Penal a Madrid, 14-20 Octobre 1933, Paris, 1933. *Preventgenocide.org*. URL: <http://www.preventgenocide.org/fr/lemkin/madrid1933.htm> (дата звернення: 25.09.2024).
7. Lemkin R. Genocide as a Crime Under International Law. *The American Journal of International Law*. 1947. Vol. 41, no. 1. Pp. 145–151.
8. Lemkin R. Genocide. *American Scholar*. 1946. Vol. 15, no. 2. Pp. 227–230.
9. Lemkin R. Soviet Genocide in Ukraine. Reprinted in *Journal of International Criminal Justice*. 2009. Vol. 7, no. 1. Pp. 123–130.
10. Irvin-Erickson D. Raphael Lemkin, Genocide, Colonialism, Famine and Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2021. Vol. 8, no. 1. 274 p.
11. Сербин Р. Концепція злочину геноциду Рафаела Лемкіна та його аналіз українського геноциду / Лемкін Р.: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / за ред. Сербин Р., упоряд. О. Стасюк. Київ: «Майстерня книги», 2009. 208 с.

12. Shaw M. *What is Genocide*. 2nd ed. Cambridge: John Wiley & Sons, 2015. 232 p.
13. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № A/RES/96(I) від 11 грудня 1946 року. *База даних документів ООН*. URL: <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/033/47/pdf/nr003347.pdf> (дата звернення: 25.09.2024).
14. Проект Конвенції про злочин геноциду, підготовлений Генеральним Секретарем ООН (UN Doc. E/447). *База даних документів ООН*. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/der/nl4/701/92/pdf/nl470192.pdf> (дата звернення: 25.09.2024).
15. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 25.09.2024).
16. Stiller A. Semantics of Extermination: The Use of the New Term of Genocide in the Nuremberg Trials and the Genesis of a Master Narrative. *Chapter 4 in Reassessing the Nuremberg Military Tribunals: Transitional Justice, Trial Narratives and Historiography*, ed. Priemel K.C. and Stiller A., Nex York – Oxford: Berghahn Books, 2009. 334 p.